

КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ: ШЛЯХ ВІД ТЕКСТУ ДО ОБРАЗУ

Розова Т. В., Чорна Л. В.

ВСТУП

Сучасна культура переживає один із найскладніших етапів свого становлення. Особливостями сучасної культури є її глобалізація та медіатизація, яка характеризується зміщенням акценту з домінування тексту на домінування образу. В цьому зв'язку актуалізуються прогностичні можливості гуманітарного знання, виявлення на теоретичному рівні різних форм освоєння майбутнього¹. Але, якщо задати собі питання: Чи вперше європейська культура переживає культурно-антропологічні трансформації на кшталт тих трансформацій, які відбуваються у XXI столітті у контексті медіатизації? Якщо ні, то що передувало цьому процесу? Спробуємо проаналізувати цей процес, досліджуючи історію розвитку європейської культури на прикладі компаративного аналізу літературних текстів-утопій.

Сутнісні цивілізаційні відмінності, основані на архетипах соціальної психології, специфіці ментальності, особливостях історико-культурного, цивілізаційного розвитку різних етносів, приводили до тих або інших форм освоєння майбутнього. В недалекому минулому, за радянської доби, прогностична функція була зведена до інтерпретації єдино можливого безальтернативного варіанту майбутнього – комунізму. Спроба втілити на практиці одну із утопій – комуністичну – призвела до того, що в свідомості наших співвітчизників освоєння майбутнього стало асоціюватися з комуністичною ідеєю. Ми стикаємося з парадоксальною ситуацією: в середині XX століття офіційна радянська ідеологія розглядала утопію як дещо вже переборене «науковим» світоглядом, а сьогодні, у XXI столітті вона відторгається як така, що спростована ходом суспільного розвитку, як шлях, що веде до тоталітаризму та відсутності свободи.

Ще зовсім недавно за мірками історії зневажливе ставлення до утопії, яка «не дотягує» до марксизму, стало нормою. У середині XX століття, відмовляючись від утопії, офіційна ідеологія фактично ввела заборону на утопічну літературу, навіть на наукову фантастику,

¹ Русаков С. С. Інструменти цифрової культури: культурологічний погляд на інновації в освітній галузі. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова* : зб. наук. пр. 2015. Вип. 33(46). С. 130–136.

яка після перерви в декілька десятиліть почала видаватися лише наприкінці 50-х років ХХ століття. Самий метод соціалістичного реалізму, що домінував в радянській літературі, заперечував утопію. Соціальний ідеал не повинен був ототожнюватися з «ідеальними островами», його слід було шукати і знаходити в соціалістичній дійсності. З цієї ж причини довгий час не видавалися у нас твори утопічної літератури. Сучасна вимога повернутися від утопії до здорового глузду, перебороти утопію і жити за науково вивіреними теоріями практично не дає можливості вийти з кола розуміння майбутнього, сформованого ще в епоху Модерну. Цей заклик вже звучав в ХІХ столітті, коли соціалізм розвивався «від утопії до науки».

Слід підкреслити, що методологічна настанова, яка постулює всемогутність науки, онтологізує ідеальні, «істинні» об'єкти науки, інакше кажучи, ототожнює наукові моделі з реальністю. Спроба нав'язати реальному об'єкту властивості ідеальних моделей та несуперечність абстрактних теорій ототожнювати з несуперечністю реальних об'єктів приводить до втілення утопій на практиці. Сьогодні ще жива раціоналістична ілюзія, яка ґрунтується на тому, що науці все підвладне, отже, можливо втілити в життя той чи інший соціальний проєкт. Але оскільки глобалізм сьогодні намагаються будувати як анти-капіталізм, в суспільній свідомості знову починає превалювати месіанська віра в безальтернативність об'єктивного шляху історичного розвитку. Онтологізація ідеальних моделей в нашій недавній історії призвела до морального максималізму та більшовицького месіанства. Благі помисли, якими, як відомо, вимощена дорога в пекло, породили гігантську фантазмагорію реального життя.

Для раціоналістичного світогляду епохи Модерну була характерною впевненість в тому, що світ розвивається на розумних основах, найкращу з яких може знайти тільки наукова істина, що раціональне мислення, яке відшукує єдино вірну істину, легітимізує соціальний розвиток, що тільки орієнтація на наукове знання забезпечує прогрес суспільства, встановлюючи нормативні зразки його розвитку. Фетишизація «раціо», пов'язана з впевненістю у тому, що реальність може бути перекроєна в бажаному напрямку, відповідно до ідеального проєкту, відкрила дорогу втіленню модерної утопії як ідеальної форми осягнення майбутнього на практиці. Ця психологічна настанова продовжує «працювати» і сьогодні з тією лише різницею, що пропонується створити нові наукові теорії, інші ідеальні моделі суспільного устрою та «запустити» їх в практику. Але філософія не може претендувати на всезнання, їй належить роль звільнення від догм, непорушних істин і стереотипів мислення. Розуміння її сенсу – в

осмисленні процесів, які відбуваються в культурі. В цьому зв'язку досить актуальним є завдання вивчення різних способів освоєння майбутнього, та зокрема, утопії. Чи правомірне негативне ставлення до неї або надмірно оптимістичне чекання нової утопії, пов'язаної з новою моделлю соціального устрою? В цьому контексті актуальним і обґрунтованим є бажання теоретично розібратися в функціонуванні різних способів освоєння майбутнього, різних моделей та образів майбутнього для осмислення шляхів майбутньої культури України.

Сенс епохи обов'язково відображується в світогляді, тому повністю закономірним є його змінювання в залежності від зміни історичної епохи. Роздуми про історичні типи світогляду приводять до проблеми взаємозв'язку світогляду і свідомості. Аналіз названої проблеми подається в роботах видатного українського філософа Володимира Шинкарука². Методологічно спираючись на його роботи, можна виявити взаємозв'язок між типом світогляду і свідомістю, а також визначити, в який історичний період формується утопічна література та чи правомірне ототожнювати з утопією багатообразні феномени культури: від іудейської апокаліптики, есхатології та хіліазму до фантастичних романів кінця ХХ століття та кіносценаріїв ХХІ століття.

1. Походження літературних утопій: герменевтичний аналіз

Просте і всім знайоме поняття «утопія» при більш детальному розгляді постає перед нами у декількох значеннях, при цьому у значеннях взаємовиключних. У роботах, присвячених цьому феномену, ми не зможемо знайти яєсь однозначне тлумачення. У розумінні утопії немає єдиної думки. Одні майже ототожнюють утопію з ідеалом, вбачаючи в ній недосяжну мету людства про «золотий вік», другі схильні розглядати її як донаукову форму мислення, яка є перехідною між релігією та наукою. Висловлюються точки зору прямо протилежні: з однієї сторони утверджується теза про кінець утопії, про її подолання науковою свідомістю усім ходом історичного розвитку, з другої – думка про ренесанс утопічної свідомості в ХХ столітті.

На невизначеність поняття звернув увагу один із найбільш відомих її дослідників, Ф. Менюель, який признав, що тільки одна точка зору досягла консенсусу: краще було б не починати докладати зусилля, щоб досягнути загального визначення поняття «утопія»³. Різномарв'я думок, багато з яких висловлюються визначними діячами світової культури, вимагають згадати термінологічне значення слова «утопія».

² Шинкарук В. І. Поняття культури. Філософські аспекти. *Феномен української культури: методологічні засади осмислення*. Київ, 1996. С. 8–61.

³ *Utopias and Utopian Thought*. ed. F. Manuel. London, 1973.

Відомо, що саме поняття «утопія» з'явилося в Новий час. Його поява була пов'язана з глибокими змінами, які відбувалися у світогляді. Нова епоха європейської культури вимагала і породжувала інший підхід до розуміння світу та місця в ньому людини. Зростання наукових знань окрилювало та надавало людині оптимістичну віру у власні сили. Оволодіння законами природи, завдяки раціональному мисленню, переконували в тім, що і суспільство можна побудувати на розумній основі. З раціоналістичних позицій формується уявлення про ідеальну державу, які були втілені у багатьох утопічних романах. Тому не дивно, що поняття з'являється саме в цю епоху та веде свій родовід від назви вигаданого острова із знаменитої книги Томаса Мора, котрий володів витонченим літературним стилем, який був притаманний гуманістам. «утопія» принесла Морю безсмертну славу. Його по праву можна назвати творцем цього літературного жанру. Літературні утопії, що появились в великій кількості після виходу в світ книги Томаса Мора, вражають масштабом людського духу та творчою фантазією в конструюванні суспільного ідеалу. Описи ідеальної держави існували і до творів англійського гуманіста, але необхідна була семантична творчість Мора, щоб заповнити лінгвістичну прогалину і створити саме поняття «утопія», яке підтверджує протиріччя між реальним та ірреальним, реальністю існуючого суспільства та ірреальністю суспільного ідеалу. Міркування такого видатного політичного діяча свого часу, як Томас Мор, були викликані неприйняттям соціально-політичної, релігійної ситуації, що склалася в Англії на початку XVI століття. Соціальні драми, пов'язані з перебудовою сільськогосподарської системи та позбавленням землі великої кількості селян, релігійна нестерпність, ненаситна жадоба збагачення періоду первісного накопичення – все це сприяло критичному ставленню до існуючої дійсності.

«Утопія» була народжена не тільки завдяки критичній здібності Томаса Мора по відношенню до реально існуючого соціуму. Оптимістичний світогляд Мора як гуманіста базувався на розумінні того, що достатньо додержуватися здорового глузду і законів природи, які знаходяться в гармонії з розумом, і можна уникнути всіх бід, що обтяжують суспільство.

Виходячи з аналізу тексту «Утопії», стає можливим стверджувати, що вона не представляла собою програму для реалізації, тому що Мор відверто, пише про те, що «в утопічній республіці є дуже багато такого, чого я більше бажаю в наших державах, ніж очікую». Але, не являючи собою соціальної програми, безпосередньо спрямованої на реалізацію, вона випередила принципи, які стали нормативною функцією. Текст

твору пронизаний натяками, що вказують на соціальні недуги і способи їх лікування. Ключовою ідеєю «Утопії» є заперечення приватної власності, з відсутністю якої Мор пов'язує благоденство держави «... Коли ці огидні люди через свою ненаситну жадібність поділили в своєму середовищі все те, чого вистачило б на всіх, як далекі вони все ж від благоденства держави утопійців! Вивівши гроші з вжитку, вони зовсім знищили всяку жадібність до них, а яка маса тягарю пропала при цьому! Який посів злочинів вирваний з коренем! Хто не знає, що зі зникненням грошей цілком відмирають всі ті злочини, які піддаються щоденній карі, але не приборканню, а саме: обдурювання, крадіжки, грабежі, сварки, повстання, суперечки, заколоти, вбивства, зради, отруєння; до того ж разом з грішми моментально загинуть жах, тривога, турботи, праця, безсонниця. Навіть сама бідність, яка, очевидно, тільки одна має потребу в грошах, відразу зникла б з абсолютним знищенням грошей»⁴.

«Утопія» Томаса Мора – один із небагатьох літературних творів, які в такій великій мірі вплинули на хід історії людства. Роботи багатьох сучасників Мора становлять інтерес лише для спеціалістів в тій або іншій галузі культури, тоді як «утопія», яка поклала початок новому літературному жанру, стала проявом людського духу в пошуках соціального ідеалу. Саме поняття «утопія», створене Томасом Мором, походить від грецького «у», що означає «ні», та «топос» – «місце», тобто в перекладі означає не що інше, як «місце, якого немає». Але є ще одне тлумачення, що походить від грецьких слів «ев» – «кращий» і «топос» – місце, що в перекладі звучить, як досконале місце, або держава досконалості. Вже в самому неолатинському словотворенні Мора міститься можливість діаметрально протилежних його тлумачень. Що ж таке утопія? Місце, якого немає чи чудове місце? Можливе і те, і інше: чудове місце, якого немає?

У Томаса Мора з'явилося багато послідовників. «Утопіями» стали називати і більш ранні твори, найвідомішим з яких, безумовно, є «Держава» Платона. «Утопію» Мора навіть називають контрутопією по відношенню до соціального ідеалу, що викладений у «Державі». Часто можна зустріти твердження про те, що всю утопічну літературу необхідно розглядати як гігантський коментар до діалогу античного філософа, який складається з десяти книжок. Незважаючи на всі традиції античності, що міфологізували та ідеалізували минуле, роздуми Платона про досконале майбутнє втілювалися в уявленнях про ідеальну державу. Для античної людини минуле було привабливим.

⁴ Мор Томас. Утопія. Кампанелла. *Томмазо. Місто сонця*. URL: <https://coollib.com/b/425869/read#t3> (дата звернення: 29.05.2023).

В традиціях і міфах шукали та знаходили ідеальні моделі теперішнього. Платон звернув свій погляд на майбутнє. Міф Платона, який ґрунтується на логосі, перестає бути згадкою про минуле, він пронизаний роздумами про вище благо та абсолютну істину. В своєму великому творі, який по суті є міфологічним, він мріє про ідеальне людське суспільство, яке очолюють споглядачі вічних істин – філософи. Їм дано осягати істину буття. Вони здібні до споглядання ідей прекрасного, доброго, справедливого, що відкривається завдяки заняттям геометрією, астрономією, музикою, діалектикою.

Мистецтво керування державою у Платона є передусім мистецтво, спрямоване на вдосконалення душі людини. В тому, очевидно, криється причина, через яку він вважає мистецтво істинного керування доступним лише філософам. Тільки тоді, коли політик стає філософом, і можливо побудувати справжню державу, основану на вищій цінності Правди та Блага. В значній мірі в платонівському уявленні про ідеальну державу відобразилися такі риси античної давньогрецької ментальності, як зведення сутності людини до її душі, співпадіння індивіду та громадянина, розуміння філософії як знання про ціле та першопричини буття: Платон «будує» ідеальне місто-державу як устрій всіх моральних цінностей. Для нього побудувати ідеальну державу означає пізнати людину та її місце в Універсумі. Ідеальна держава Платона відтворює передусім все те, що є в душі людини.

Ідея ідеального міста-держави тісно пов'язана з психологією Платона, з його ідеєю тринітарної структури душі. За уявленнями античного філософа, в душі кожної людини є три частини: хтивя, пристрасна та раціональна. Ці яруси душі повинні бути врівноважені. З них Платон виводить систему цінностей. В залежності від домінування тієї або іншої частини душі Платон бачить належність людей до того чи іншого соціального шару ідеального суспільства. Першопринципи, завдяки яким створений весь ідеальний світ Платона, – це Благо та Справедливість. У фіналі дев'ятої книги свого твору він пише про те, що не має значення, чи зможе бути побудована ідеальна держава, достатньо вже й того, якщо хтось один буде жити за законами ідеальної держави, за законами Блага, Добра і Справедливості. Інакше кажучи, ідеальне місто, яке повинно народитися в реальності, спочатку повинно народитися в душі кожного. Через весь твір Платон проводить паралель душі людини і держави. Прагнучи справедливої держави, кожен зобов'язаний побудувати ідеал справедливості в своїй душі.

Місто у Платона має складатися із трьох станів: правителів, селян, ремісників, купців. На найнижчому щаблі повинна переважати в душі

доброчесність, поміркованість; у стражів – вольова частина душі; правителі зобов'язані бути здатними пізнавати і споглядати Благо, виконувати свій обов'язок з найбільшою старанністю.

Таким чином, досконала держава – це така держава, де на першому щаблі переважає поміркованість, на другому – мужність і сила, на третьому – мудрість. Регулювати ці доброчесності повинна справедливість. Центральна ідея ідеальної держави Платона – це ідея справедливості. Два стани ідеальної держави позбавлені власності – філософи і воїни, тому що вона, на думку Платона, згубна для тих, хто відданий вищим роздумам. В ідеальній державі Платона не має сім'ї, а діти вважають своєю сім'єю державу, якій всі люди віддані з дитячих років. В своєму творі Платон приділяє увагу і питанням виховання та освіти. Основна мета освіти узгоджується з головним принципом побудови ідеального міста-держави – з пізнанням Блага. Людина повинна формувати себе за зразком Блага.

Платон розробляє і «Закони» ідеальної держави, якою, на його думку, повинні керувати десять мудрих старійшин. Закони ідеальної держави освячені божественною волею, і жах перед Богами лежить в основі їх виконання.

В Новий час багато разів варіювалася вічна тема платонівських роздумів про ідеальну державу. Але всі ці конструкції залишалися надбанням великих мрійників. Для Платона світ істинного Буття – це потойбічний світ ідей, там протікає істинне життя, там душа досягає благодаті. Утопія ж – це спроба побудувати Град Божий на Землі. Тому ідеї Платона про ідеальну державу не є утопією, як вона трактується в Новий час. Утопія Модерну – секуляризована ідея втілення тисячолітнього царства Добра і Справедливості в межах земного життя. Тому неправомірно відносити «Державу» Платона до утопії як визначеної форми освоєння майбутнього. Слід підкреслити, що нове платонівське тлумачення світу і людини, яке вийшло з боротьби з софістикою, стає кінцем давньогрецької епохи та багато в чому готує європейський раціоналізм Модерну. Антична антропологія базується на тому, що антична людина розуміє свою обмеженість буттям і не протиставляє себе всьому суцшому. Тому вона не ставить перед собою завдання зміни буття, а вписана в нього як частка всесвіту.

«...Однією з відмінних рис Нового часу є те, що наука стає сутнісним явищем цієї епохи. Другою, не менш важливою рисою є те, що людина звільняється від старих зв'язків і перетворюється в точку відліку для суцшого. Повністю змінюється суть людини, і вона стає суб'єктом. У проблемі «світ – людина» нюанси розставлені вже інакше. Світ не обмежений космосом і природою, до нього належить й історія.

Виникає усвідомлення картини світу. Якщо для Середньовіччя суще є творіння вищої першопричини і все існуюче займає певний ієрархічний ступінь витвореного буття, то буття суцього в Новий час предметне протиставлене людині. Антична людина не протистоїть космосу, а вписана в нього, будучи його частиною. Вона несе в собі всі протиріччя буття, не намагаючись нічого змінювати. Людина Середньовіччя перебуває на певному ступені створеного буття і також не в змозі нічого в ньому змінювати. Людина Модерну розміщує перед собою наявне буття як те, що протистоїть їй. Вступаючи у взаємодію з буттям, вона вважає можливим його зміну. Досі людство не протиставляло себе всьому суцьому, не думало про можливість докорінно змінити буття, а тому не ставило перед собою завдання його докорінного перетворення. Становище людини щодо світу абсолютно інше, ніж в Античності чи Середньовіччі. Людина вперше протиставляє себе оточуючому світу. Епоха, в основі якої лежить таке протиставлення, справді виявилася новою. Мартін Гайдеггер відзначає: Світу, який став картиною, притаманно бути новим... Перетворення світу в картину є такий самий процес, як перетворення людини в середині суцього в *subiectum*. Відправна точка для оцінки буття в Новий час – це людина. З'являється нове філософське тлумачення людини, коли від неї оцінюється та інтерпретується все буття. Незвичне тлумачення людини і раніше невідоме ставлення до буття формують новий світогляд. Людина, яка стала суб'єктом, підвищила себе до керівного становища стосовно буття. Вся різноманітність буття співвідноситься, тепер з людиною і сприймається через неї⁵.

Отже, людина Нового часу розуміє себе як суб'єкт та установлює себе законодавцем буття. Людина як суб'єкт вповноважує себе бути хазяїном планети. На цьому ґрунтується цілком відмінна від міфологічного та релігійного світогляду світська свідомість людини Модерну, яка породила такий феномен як утопія.

Необхідно підкреслити, що подібно до «Держави» видатного античного філософа однойменний твір написаний Цицероном, коментарі до трактату Платона склав Прокл, під великим впливом «Держави» написаний «Трактат» Аль-Фарабі. Той величезний вплив, який мав Платон на осмислення проблеми ідеальної держави, мабуть, надало можливість авторам робити з проблеми утопії приступити до розгляду питання саме з його трактату. Починаючи з «Держави» Платона, вони переходять до інших творів античної літератури, потім до «Утопії» Томаса Мора, «Місту Сонця» Томаззо Кампанелли, «Нової Атлантиди»

⁵ Розова Т. В., Чорна Л. В. Людина. Культура. Філософія (Проблема людини в європейській філософії). Книга 1 : підручник : Київ – Одеса : Освіта України. 2015. С. 77–78.

Френсіса Бекон і так далі аж до романів, подібних «На білому камені» Анатолія Франса або «Люди як боги» Герберта Джорджа Веллса. Вони завершують свої антології розглядом негативних утопій Євгена Замятина, Джорджа Орвелла, Олдоса Гакслі, романами Андрія Платонова, Курта Воннегута, Рея Бредбері. Таким чином, у коло творів, які називаються утопічними, попадають різноманітні роботи, починаючи від філософських трактатів, закінчуючи науковою фантастикою. Чи можливо погодитись із таким широким тлумаченням утопії?

На рівні повсякденної свідомості слово «утопія» асоціюється найчастіше з незбутньою мрією, нездійсненим проектом, чимось нереальним і недосяжним. На теоретичному рівні утопію розуміють як зображення ідеального суспільного ладу, в якому немає наукового обґрунтування. Поняття «утопії» стало загальним для визначення різноманітних описів вигаданої країни, яка покликана бути зразком суспільного ладу, а також у надто широкому смислі всіх творів і трактатів, в яких містяться нереальні плани соціальних перетворень.

«Утопія – це модель вигаданого суспільства, як втілення суспільного ідеалу, світоглядна форма освоєння майбутнього. Поряд з існуючими в різні історичні епохи формами освоєння майбутнього – міфом, апокаліптикою, хіліазмом, міленаризмом – утопія пов'язана зі зміною світоглядної парадигми в епоху Модерну»⁶. Внаслідок практичної нездійсненності такого ідеалу, часто поняття «утопія» набуває метафоричного характеру та стає синонімом не аргументованого проекту. Але нерідко достатньо важко визначити, які ідеї залишаться несправданими мріями, а які втіляться. Нелегко також відповісти на питання: хто і на якій підставі повинен визнати той чи інший проект нездійсненим? Часто утопії, засновані на ідеалах одного покоління, не дуже привабливі для інших генерацій людей. Значна частина суспільства, наприклад, більша частина старшого покоління схильна стверджувати нереалістичність і невітленість утопій у суспільне життя, тоді, як представники молодого покоління, які висувують утопію нового соціального устрою, свято вірять у її швидке здійснення та в «стрибок» із «поганої» дійсності у світле майбутнє. Але чи всі утопії були незбутніми мріями та нездійсненими фантазіями? Багаточисельні елементи колишніх утопій у ході історичного розвитку втілені в дійсність або виявилися вірним прогнозом. Фантазії одного віку стали реальністю в іншому. Ламартин називав утопії «передчасними істинами», з ним в цьому важко не погодитись.

⁶ Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 659.

Хоча багаточисельні елементи «передчасних істин» втілюються в дійсність, між утопією та дійсністю існує глибоке розходження, тому що утопії властива трансценденція по відношенню до дійсності. Утопії можливі завдяки здатності до вибору. Немає утопії без якоїсь альтернативи. Але мова йде не про всіляку альтернативу, лише про таку, яка докорінно покликана змінити суспільний порядок. Тому не кожна орієнтація, трансцендентна даному буттю, буде утопічною. Утопічна лише така орієнтація, яка розриває спадкоємні зв'язки між існуючим і майбутнім соціальним устроєм.

Утопія не ставить перед собою мету виправити, реформувати існуючий світ. В ній перебудова суспільства подається як повний розрив історичної спадкоємності, як проста заміна поганих суспільних відносин хорошими. Утопіст, виношуючи деміургічні плани, мріє про безумовно прекрасне, про зовсім новий світ, побудований замість «прогнилого» старого. Якщо реформатор приймає старий світ за основу для побудови майбутнього суспільного ладу, не думаючи про розрив спадкоємних зв'язків, то місія утопіста – відкинути старий світ в ім'я образу нового соціуму. В цьому різниця між реформатором і утопістом, між тим, хто виправляє дійсність замість того, щоб споруджувати абсолютно нову. Найбільший компроміс, на який могли піти утопісти, – не руйнуючи старий світ, створити в ньому острівки нових суспільних відносин, які на своєму прикладі повинні були переконати людство в вірності утопічного методу.

Термінологічний аналіз поняття «утопія» вказує на складність і багатоплановість його вживання в сучасній філософсько-культурній літературі. Воно настільки неоднозначне, що важко привести його вичерпне формулювання, в якому повністю відбився б феномен утопії. Часто опис соціальних процесів, до яких неможливо вжити термін «реальність», «дійсність», характеризують поняттям «утопія». У такому контексті утопію вживають як антипод реальності. Не викликає сумніву те, що різні соціальні та політичні теорії знаходили в ній форму для викладення програми майбутнього. Тому можна знайти досить багато підтверджень в історії ідей. Вона розглядається в співвідношенні з наукою, ідеологією, міфом, релігією.

Таким чином, утопія може проявити себе у вигляді мрії, фантазії, тобто опису бажаного чи небажаного суспільства, екстраполяції, попередження, альтернативи дійсності, зразка для досягнення в майбутньому, експерименту. Вона виступає як у вигляді еутопії, так і у вигляді негативної утопії, будь-то антиутопія чи дистопія.

У філософській літературі можна зустріти і таке поняття як «ентопія» (від грецького «ен» – тут і «топос» – місце), в перекладі – місце, яке існує тут.

2. Негативна утопія: компаративний аналіз антиутопії та дистопії

У ХХ столітті інтерес до позитивної утопії поступився місцем осмисленню її негативного антиподу. Чому це сталося? У всякому разі з двох причин: перша – це невдача утопії, друга – її тріумф. Цей парадокс вводить нас у саму суть проблеми утопії. Утопічний роман Олдоса Гакслі «Який чудесний світ новий» починається епіграфом, що цитує слова філософа київського кола М. Бердяєва: «Але утопії виявилися значно більш здійсненими, ніж здавалося раніше. І зараз стоїть інше болюче питання, як уникнути остаточного їх здійснення». Парадокс полягає у тому, що дуже бажане краще майбутнє стало можливим, але його реалізація викликала серйозні побоювання. З них народився особливий вид утопічної літератури, який часто і небезпідставно розглядають як єдино можливий для сучасності. У протилежність класичній позитивній утопії він став називатися негативною утопією. Наприкінці ХХ століття людству стало важко захоплюватися райдужними ілюзіями, які співпадають з надіями оптимістів Модерну. Літературні тексти, які народжені фантазією утопістів ХХ століття, часто відтворюють у збільшеному масштабі зло. Тому не дивно, що опис таких суспільних систем одержав назву негативної утопії, представленої в літературі дистопіями, аниутопіями, какотопіями.

Концепції класичних утопій засновані на ідеях, які спрямовані на пошук ідеалу, на демонстрацію зразка хорошого суспільства. Позитивну утопію цікавить передусім ідея покращення суспільства, а не опис соціуму, який являє собою, за визначенням С. Лема, «... демонстрацію краху і виродження спроб удосконалити суспільство»⁷.

Картини, намальовані антиутопістами, покликані виявляти не захоплення, а жах, їх завдання малювати страхіття, а не ідилії, відштовхувати, а не захоплювати. Утопічне мислення ХХ століття представлено серією видатних негативних утопій: «Ми» Є. Замятіна (1920 р.), «Який чудесний світ новий» О. Гакслі (1932 р.), роман Джорджа Орвелла «1984» (1949 р.), «Механічне піаніно» Курта Воннегута (1952 р.), «451 за Фаренгейтом» Рея Бредбері (1953 р.). Ці та багато інших антиутопій і дистопій є критикою утопізму, показують, який вигляд мала б досконалість нав'язана людству, не зважаючи на його бажання. Велике місце в негативних утопіях займає питання про насильство, часто подається опис тієї або іншої поліцейської системи, яка покликана охороняти раз і назавжди заведений порядок та не допускати вільнодумства. Ось як пише про це Євген Замятін в одній з перших антиутопій ХХ століття романі «Ми»: «Вам належить благодійному ярму розуму підпорядкувати невідомі істоти, які існують

⁷ Lem St. Fantastika i futurologia. Krakov, 1970. T. 2. S. 337.

на інших планетах – мабуть, ще в дикому стані свободи. Якщо вони не зрозуміють, що ми несемо їм математично-безпомилкове щастя, наш обов'язок примусити їх бути щасливими»⁸. Творці негативних утопій застерезуть передусім від можливості появи таких суспільних систем, у яких відсутня воля. Вони побоюються не стільки однодумності, скільки того, що протест може бути придушений шляхом чудодійних технічних рішень, Що дозволить маніпулювати людьми і створювати слухняних керованих істот, позбавлених незалежності.

Можна сказати, що однією з суттєвих рис негативних утопій є наявність однодумства. Головна мета негативної утопії – домогтися від людства покірною прийняття системи. Вона вирішується шляхом введення однодумства. Саме тому світ негативних утопій – це світ тотальних організацій, які мають необмежені технічні засоби для контролю над людською свідомістю. Але такі характерні риси анти-утопії та дистопії як введення однодумства та створення всеохоплюючої суспільної системи вже дуже знайомі нам з класичної утопії. Чи не про це мріяли утопісти раннього Модерну?

Розглянемо деякі літературні утопії. Суспільні відносини, описані в них, замислені як ідеальні, але з сучасної точки зору виглядають не дуже привабливо. Так, наприклад, життя, організоване за законами «Міста Сонця» Томмазо Кампанелли, описане таким чином: «На великій рівнині піднімається високий горб, на якому і розташована більша частина міста... Верховний правитель у них священик, який іменується на їхній мові «Сонце», на нашій ми назвали б його Метафізиком. Він є головою всіх і в світському, і в духовному, та з усіх питань і суперечок він виносить остаточне рішення... Розподіл всього знаходиться в руках відповідальних осіб; але тому, що знання, пошана і насолода є загальним надбанням, то ніхто не може нічого собі привласнити... Чоловіки та жінки у них носять майже однаковий одяг, який пристосований до військової справи, тільки плащ у жінок нижче колін, а у чоловіків доходить тільки до колін... Будинки, спальні, ліжка та все інше необхідне – у них загальне. Але через кожні шість місяців начальники призначають, кому в якому крузі спати і кому в першій спальні, кому в другій: кожна з них позначається літерами на верхньому одвірці. У кожному крузі є свої кухні, магазини, комори для посуду, їстівних припасів і напоїв. Для нагляду за виконанням усіх обов'язків щодо цього приставлені поважний старець зі старою, які

⁸ Замятін С. Ми. *Мультимедійне видавництво Стрельбицького*. URL: <https://knigogo.com.ua/chitati-online/my/> С. 12 (дата звернення: 28.05.2023).

розпоряджаються прислужниками та мають право бити або наказувати, бити недбайливих і неслухняних...»⁹.

Не дуже зворушує і опис величезної капелюшної майстерні з «Подорожі до Ікарії» Етьєна Кабе, де розподіл праці доходить до примітивних одноманітних дій, які необхідно виконувати¹⁰. Один з найважливіших ідеологічних моментів – це спів гімнів на честь засновника щасливої общини та пісень про радощі фабричного життя. Як можна тут не згадати опис «післяобіднього особистого часу» з антиутопії Євгена Замятіна «Ми»: «Перспект повний: у таку погоду післяобідній особистий час – ми звичайно витрачаємо на додаткову прогулянку. Як завжди, Музичний завод всіма своїми трубами співав Марш Єдиної Держави. Мірними рядами, по чотири, захоплено відбиваючи такт, йшли номери – сотні, тисячі номерів, у голубуватих юніфах, мабуть, від древнього “Uniforme”, з золотими бляхами на грудях – державний номер кожного та кожної. І я – ми, четверо, – одна з чисельних хвиль у цьому могутньому потоці»¹¹.

На перший погляд, схожість позитивних і негативних утопій зведена до використання визначеного літературного прийому: опис вигаданої подорожі в просторі чи в часі. Але сутність проблеми не є лише в манері викладу, це більш широке і не літературне питання. Діаметрально протилежні види утопій споріднює спосіб бачення світу. Хоча в аксіологічному сенсі вони протилежні, в обох випадках перед нами приклад чорно-білого сприйняття. Якщо в класичній позитивній утопії система цінностей, яка пропонується читачу безумовно позитивна, то в антиутопіях і дистопіях перед нами відкривається безумовно негативна дійсність. Нерідко тлумачачи той же самий текст, але підходячи до нього з різними системами цінностей, ми можемо сприймати його і як утопію, і як антиутопію чи дистопію. Можливо, тому «Уолден-Два» Берреса Фредеріка Скіннера, котра замислена автором як утопія, що покликана вирішити майбутні задачі людства за допомогою біхевіористської інженерії, викликала ентузіазм одних читачів та жах інших. Хоча це й парадоксально звучить, але наприкінці ХХ століття класична ранньомодерна утопія Нового часу може бути прочитана як антиутопія.

Таким чином, утопія може перетворюватися в свій негативний антипод: евтопія в дистопію, якщо підходити до неї з іншою системою

⁹ Мор Томас. Утопія. *Томмазо Кампанелла Місто сонця*. URL: <https://coollib.com/b/425869/read#t3> (дата звернення: 30.05.2023).

¹⁰ Ibid.

¹¹ Замятін Є. Ми. *Мультимедійне видавництво Стрельбицького*. URL: <https://knigogo.com.ua/chitati-online/my/> (дата звернення: 28.05.2023).

цінностей, з іншими інтересами, потребами і цілями. Тобто кордон між позитивною і негативною утопією знаходиться в системі цінностей. Лише на основі тексту досить важко визначити, з яким видом утопії ми зустрічаємося. Мабуть, має сенс користуватися герменевтичним методом у процесі вивчення утопій, заглиблюючись в наміри автора, вивчаючи історичний контекст, реконструюючи культурну епоху, пов'язану з виникненням твору.

По суті, в протиставленні нового ідеалу якомусь альтернативному ідеалові, часто-густо використовуються прийоми, які засновані на дискредитації протилежної системи цінностей. Саме цей метод покладений в основу негативної утопії. Вона сатирична, ніколи не дає свій ідеал суспільства, лише виставляє соціальний ідеал «вірної» позитивної утопії в неприглядному світі. Таким чином, якщо класична утопія дидактична, то негативна утопія – сатирична. Негативні утопії споріднені з політичною публіцистикою, де спочатку доводяться до абсурду ідеї політичних супротивників, після чого демонструється небезпека, пов'язана з втіленням цих ідей.

У світоглядній свідомості антиутопічні ідеї функціонували значно раніше, ніж з'явилися антиутопії Євгена Замятіна, Джорджа Орвелла, Олдоса Гакслі. Антиутопічність в значенні більш широкому, ніж літературне, виявилася значно раніше і пов'язана зі світосприйманням автора. Так, негативна точка зору Джонатана Свіфта в «Подорожі Гуллівера» пов'язана з світоглядом письменника, який досить скептично відносився до можливості існування утопічного острова, на якому все благоденствує. Світоглядна позиція споріднює Свіфта з авторами антиутопій ХХ сторіччя.

З геніальною силою елементи антиутопії виявилися в творчості Федора Достоєвського: в романі «Біси» і філософській повісті «Записки з підпілля». Фантазії Парадоксалиста, антигероя «Записок з підпілля», базуються на позитивістському світогляді. «Підпілля» виявилось світосприйманням, відірваним від ґрунту так саме, як і шигальовщина – утопічна система, яка виходить з «безмежної волі», а завершується «безмежним деспотизмом». В «Бісах» Достоєвський полемізує з нігілізмом, з утопією, компрометуючи утворену систему цінностей, яка, за його переконанням, приведе до морального краху. (Важко не погодитися з пророчими поглядами письменника!)

Таким чином, витоки антиутопій ХХ століття виявляються в полемічній літературі. Негативні утопії в формальному відношенні нагадують класичні утопії Нового часу. В них також відображений образ абсолютно однорідної дійсності. Різниця полягає лише в тому, що творець негативної утопії, як правило, не дає свою систему

цінностей. Слід зауважити, що досить складна і багатопланова проблема утопії буде дуже спрощена, якщо негативні утопії розглядати тільки як просте «перевертання» опозиції ідеалу і дійсності в позитивній утопії. Мета негативних утопій – це не завжди лише розвінчання ідеалу позитивної утопії, іноді це і компрометація дійсності в ім'я якого-небудь ідеалу, який в дистопії ніколи чітко не постулюється. У цій площині, мабуть, полягає різниця між поняттями «дистопія» та «антиутопія». Якщо дистопія і какотопія – це відображення хворого суспільства, то антиутопія – це спроба заперечення самої ідеї утопії. Поняття «антиутопія» вживається для позначення негативної утопії, яка відхиляє традиційну позитивну утопію. Дистопія застерігає від того, що здається нездійсненним, але цілком може стати реальністю. (Згадаймо «Острів Крим» В. Аксьонова!)

Отже, один з доказів єдиних коренів текстів позитивної і негативної утопії – той факт, що вони часто-густо співіснували і доповнювали одне одного. Наприклад, Руссо малює негативну утопію існування у місті та в протизагні – надає позитивну утопію сільського життя.

Негативна і позитивна утопія мають загальні витоки, які лежать у світоглядній свідомості людини, тому межа між ними не завжди різко викреслена. Мабуть, історична реальність ХХ століття: дві світові війни, існування тоталітарних режимів – актуалізувало проблему утопії. Кризою оптимістичної віри в людину та її можливості пояснюється той факт, що відродження утопічної традиції в ХХ сторіччі пов'язане з літературним жанром антиутопії та дистопії. Еріх Фромм в післямові до роману Орвелла «1984» писав: «...Надія на індивідуальну і соціальну досконалість людини, яка в філософському і антропологічному плані була чітко виражена в творах філософів Просвітництва і соціалістичних мислителів ХІХ віку, залишалася незмінною до кінця першої світової війни. Ця війна ознаменувала початок процесу, якому належало за порівняно короткий час привести до руйнації двохтисячолітньої західної традиції надії та трансформувати її в стан відчаю»¹².

3. Класифікація утопічних текстів: системно-структурний аналіз

За останні декілька століть людство створило таку багатообразну кількість самих різних літературних текстів-утопій, що постало питання про їх систематизацію. Однак всілякі намагання якось класифікувати їх наштовхувалися на серйозні труднощі. Найпростішим вирішенням питання була систематизація, в основі якої лежав хронологічний принцип. Під таким кутом зору розглядали по черзі

¹² Fromm E. Afterword to George Orwell's "1984". N. Y. 1962. P. 258–259.

утопії Нового часу, Просвітництва, соціалістичні утопії XIX сторіччя і т. д. Цим принципом, наприклад, керується один із найбільш відомих дослідників утопії Льюїс Мемфорд¹³. Систематизувати утопії, керуючись цим методом, можливо, тому що утопії різних історичних епох мають свої специфічні риси. Таким чином, можна по черзі зображати утопії різних історичних епох. Але така класифікація є не що інше, як виклад історії ідей.

Зовсім інший принцип класифікації ґрунтується на класовому підході до упорядкування різноманітних утопічних ідей. В такому разі говорять про буржуазну, пролетарську утопію. Поєднання підходів бачимо у Карла Маннгейма¹⁴ коли він говорить про утопію нижчого класу, але все ж за основу класифікації бере історичний принцип.

Можливо упорядкувати утопічну літературу за переважною в ній проблематикою. Так, в соціалістичних і комуністичних утопіях основний зміст пов'язаний з питанням про приватну власність та її ліквідацію, в анархістських – про звільнення від насильства, про скасування держави, в технократичних – про домінуючу роль науки і техніки, розвиток яких здібний вирішити всі соціальні проблеми, в релігійних утопіях ми зустрічаємося зі спробою вирішити проблеми моралі та знайти шлях до вічного спасіння, в екологічних порушуються питання природокористування. Ця класифікація викликає інтерес тому, що за нею можна судити про проблеми, які переважають в утопіях різних історичних епох.

Іноді утопії підрозділяють на прогресивні та реакційні. Виявляють також ретроспективні та перспективні утопії. У підґрунті такої класифікації лежить відношення до суспільного ідеалу: незалежно від того, чи шукають його в минулому, чи роблять спробу сформулювати на майбутнє.

Так, Ф. Менюель виділяє «утопії спокійного щастя», динамічні утопії кращого майбутнього та утопії-евпсихії¹⁵. В першому підрозділі утопій відображаються моделі позитивного суспільства, які не вимагають ніяких змін; другий вид – евхронії вказують вірний напрям, завдяки якому людство може жити краще, але вони не дають остаточної формули щастя; третій вид утопій – евпсихії відображують не стільки шляхи перебудови суспільства, скільки необхідність переформатування психіки. Таке розмаїття класифікацій свідчить про

¹³ Мемфорд, Льюїс. Міф про машину. Техніка і розвиток людини. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія*: хрестоматія. Київ : Либідь, 1996. С. 58–86.

¹⁴ Маннгейм Карл. *Ідеологія та утопія* / пер. з нім. Київ : Дух і літера, 2008. 370 с.

¹⁵ *Utopias and Utopian Thought* / ed. F. Manuel. London, 1973.

багатоаспектність феномену утопії, що дозволяє підходити до нього з різних боків.

За останні десятиріччя в світовій літературі, яка аналізує проблему утопії, затвердилась класифікація, запропонована Л. Мемфордом¹⁶. Він приділяє велику увагу двом видам утопічних текстів: «утопіям втечі» та «утопіям реконструкції». Якщо «утопія втечі» залишає зовнішній світ таким, який він є, то «утопія реконструкції» прагне змінити його. До «утопій втечі» чи ескапістських утопій (від англійського “escape” – бігти, врятуватися) відносять утопії, засновані на мріях про кращий світ, котрі не закликають до зміни існуючого суспільства. Автори цих утопій «біжать» від сучасності в зону мрії. Ескапістські утопії не пропонують програми реформ, а лише вказують, у чому з їхньої точки зору міститься суспільне благо. «Утопії втечі» – це намагання оцінити суспільні явища, але вибір способу дії вони залишають за собою. Така позиція творців ескапістських утопій часто викликає критику, їх «таврували» за безплідну інтелектуальну розвагу, за якою нічого не слідує. Класичні утопії Модерну в своїй більшості були ескапістськими утопіями. Наприклад, «утопія» Томаса Мора.

Суспільний ідеал «героїчних утопій» або, як їх частіше називають, «утопій реконструкції» суттєво не відрізняється від соціального ідеалу ескапістських утопій. Але їх творці ставлять перед особистістю задачу активного ставлення до життя. Так, письменник та соціальний критик, батько нових лівих Пол Гудман, один з представників молодіжної контр-культури 60-х років, пише: «Якщо немає ніякої спільності, до якої ти міг би належати, – створи її сам, приятель»¹⁷.

Отже, «утопія реконструкції» вимагає протистояти оточуючому злу всією своєю істотою. Критикуючи недосконале суспільство, вона вимагає відмовитися від участі в ньому. Альтернативність ідеалу і дійсності полягає тут у формі протистояння людини, яка приймає утопічний ідеал, всьому суспільству, що не здібне його реалізувати. В залежності від історичної ситуації «утопія реконструкції» іноді ставить мету перетворити все суспільство (навіть незалежно від бажання всіх його членів) і робить спробу втілити ідеал в обмеженому масштабі, здійснюючи утопічний експеримент. «Утопії реконструкції» або «героїчні утопії» – це мрії про краще суспільство, які поєднуються з певною програмою дій: чи то є революційна боротьба або спроба організації утопічного експерименту. Цей вид утопічних текстів

¹⁶ Mumford L. *The Story of Utopias* : New York, *Bony and Liveright Inc.* 1922. 315 p. URL: https://www.goodreads.com/book/show/773525.The_Story_of_Utopias (дата звернення: 29.05.2023).

¹⁷ Roszak, T. *The Making of a Counter-Culture*. New York, 1969. P. 204.

спрямований на практичне здійснення. Так, фаланстер Фур'є – явище не менш фантастичне та відірване від дійсності, ніж «Місто Сонця» Кампанелли, але, за задумом автора, воно повинне було бути втілене в дійсність, а не тільки залишатися продуктом духовної культури та інтелектуальною розвагою для автора.

В літературі, присвяченій проблемі утопії, нерідко можна зустріти наступну класифікацію утопій. На початку всі утопії підрозділяють на ескапістські та героїчні, потім у межах ескапістських утопій виявляють: 1) «утопії місця», 2) «утопії часу», а в межах героїчних – 1) «утопії ордену», 2) «утопії політики». Польський дослідник утопії Єжи Шацький виділяє третій різновид ескапістських утопій – утопії позачасового порядку¹⁸. За його думкою, в них зразок переноситься кудись поза час та простір і пов'язується із вічними цінностями на зразок Бога, Природи, Розуму: «Платонівські «ідеї», китайське «дао», стоїчна «природа», християнський «бог» – такі вибрані приклади утопії позачасового порядку». На нашу думку, перераховані ним феномени не є утопіями, однак вони також, як і утопія, породжені трансцендентністю світоглядної свідомості. До «героїчних утопій» дослідники відносять утопії, які містять заклик до дії та спрямовані на практичне втілення. Вони можуть виражатися в створенні групою однодумців утопічного експерименту в межах «поганого» суспільства. Але «героїчна утопія» має на увазі й створення нового соціального ладу для всіх людей, незалежно від їх бажання. У відповідності з цими установками такі дослідники кажуть про утопії «ордену» та утопії «політики».

Ця класифікація ускладнює проблему. Що є «утопія ордену» як різновид ескапістської утопії? Якщо так звану «утопію ордену» створює замкнута група людей, яка «відходить» до свого власного світу, щоб зберегти цінності, визнані єдино вірними, то перед нами приклад «утопії втечі». Польський історик Є. Шацький пише, характеризуючи утопію політики: «Ордени» іноді виходять із ізоляції та розпочинають дії, розраховані на перетворення всього суспільного ладу, нерідко в спілці друзів виникає революційна змова або політичний проект іншого типу... Утопія політики починається там, де хто-небудь – людина чи група – ставить перед собою завдання зміни суспільства від самих його основ. Вона може виражатися у нескінченній множині конкретних форм, але ми завжди маємо тут

¹⁸ Szacki, Jerzy. Tradycja. Wydawnictwo. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. 2011. 248 s. URL: <https://lubimyczytac.pl/ksiazka/126339/tradycja> (дата звернення: 27.05.2023).

справу з впертим прагненням наблизити косну дійсність до ідеалу»¹⁹. Коли орден позбавляється ізоляції, створюється «союз друзів», який розпочинає дії, розраховані на зміну ладу, – перед нами приклад створення політичної організації. На нашу думку, у цьому випадку треба говорити не про так звану «утопію політики», а про співвідношення теорії та практики в утопічних проєктах.

Напевно, більш правомірний розподіл утопій за способом дії на «утопії втечі» та «утопії реконструкції», утопій за змістом на «утопії місця» та «утопії часу». «Утопії місця» розповідають про неіснуючі у дійсності країни. Фантастичність та вигадка описуваної держави спеціально підкреслюється автором. Згадаємо «Утопію» Томаса Мора, де автор, використовуючи тонке знання лінгвістики, країну називає «місце, якого немає». Столиця Утопії – місто Амаурото (від грецької «зникаючий»). Ріка у країні Утопії носить назву Анідра (від грецької «позбавлена води»), тобто ріка без води. Володаря держави звать Адем (складено з заперечної частки “alfa” та “demos” – народ), іншими словами – володар без народу. Розповідає читачеві про щасливу країну мореплавець Рафаїл Гітлодей, ім’я якого перекладається як «такий, що знається на пустих балачках». Ікарія Етьєна Кабе, Місто Сонця Кампанелли також є чистим літературним вимислом, цих країн не знайти на географічній карті.

До «утопій місця» відноситься й опис ідеальних держав у менш вивчених кутках земної кулі. Так, в утопіях епохи Модерну ідеальні суспільні відносини приписувалися Китаю чи державам південно-східної Азії, які були недостатньо добре відомі європейцям. «Утопії місця» розташовувалися не тільки у віддалених, з точки зору європейців, частинах світу, але й на інших планетах. Так, Сирано де Бержерак створює трактат «Інший світ, або Держави та імперії Місяця».

Класичні утопії були більшою мірою «утопіями місця». Зразком для них була «утопія» Томаса Мора. Подібні до неї – це «Місто Сонця» Томмазо Кампанелли (1602 р.), «Опис Християнополітанської Республіки» І. В. Андреа (1619 р.), «Нова Атлантида» Френсіса Бекона (1627 р.), «Інший світ» Сирано де Бержерака (1657 р.), «Історія севарамбів» Дені Вераса (1678 р.), «Мікромегас» Вольтера (1752 р.), «Додаток до «Подорожі Бугенвіля» Дені Дідро (1772 р.), «Подорож до Ікарії» Етьєна Кабе (1842 р.), «Країна волі» Теодора Герцкі (1889 р.). Напевно, не випадково перші утопії Модерну були «утопіями місця». В епоху великих географічних відкриттів з’являється велика кількість

¹⁹ Szacki, Jerzy. Utopie społeczne. URL: <https://zpe.gov.pl> > utopie-spoeczne (дата звернення: 30.05.2023).

літератури про подорожі, яка пронизана духом зацікавленості всім новим, вірою у можливість існування «земного раю». Ідеальні суспільства спочатку були пов'язані із подорожами Христофора Колумба та Америго Веспуччі, далі їх батьківщиною стає Австралія («Історія Севарамбів» Дені Вераса), після чого вони «переселяються» на острови Тихого океану. Звичайно, що розширення географічного горизонту людства сприяє переміщенню ідеальної країни Утопії.

В епоху Модерну в утопічній літературі усе більше дає про себе знати тенденція ідеалізації «доброго дикуна» та традиційних суспільств, що протиставляються державам Європи. «Добрі дикуни були добрими, добродійними та благородними, вони жили у згоді з законами природи та слухалися голосу розуму». Автор підкреслює контраст, існуючий між культурою традиційного суспільства, яка функціонує у згоді з законами природи, та сучасною європейською цивілізацією. Якщо утопії Нового часу були фантазіями, то утопії Просвітництва можна назвати ідеалізаціями²⁰. В утопіях Просвітництва вже не має такої точної деталізації в описі ідеального суспільства, їх у більшій мірі цікавить принцип організації ідеальної держави. Утопія перестає бути «закритим суспільством». ХІХ століття завершує період класичних «утопій місця». Вони продовжують з'являтися, але вже у вигляді стилізації (такі як «Подорож до Ікарії» Е. Кабе та «Люди як боги» Герберта Веллса) або як опис малих суспільств в середині великих соціальних систем. Це не невідомий утопічний острів, а щасливе місце в конкретній країні. Так фантазія поступається місцем ідеалізації. Одним з різновидів «утопій місця» є утопія протилежної системи. Можливість функціонування такого роду утопій існувала завжди, тому що була протилежність між католицькими і протестантськими країнами, між монархіями та республіками, між демократією та тоталітаризмом, капіталізмом та соціалізмом. Так, після Французької революції «вітчизну свободи» бачили у революційній Франції, після перемоги революції 1917 року втіленою мрією противників буржуазного суспільства була Росія, у 60-х роках такою державою, наприклад, для Латинської Америки, була Куба, наприкінці ХХ століття для радянських громадян такими країнами були країни демократії США, Канада та ін. У цьому ідеалізованому суспільстві не шукали достовірної інформації, часто, навпаки, відбирали тільки ті факти, котрі дозволяли укріпляти віру у можливість «прекрасного нового світу» та створювали міфологізовані наративи.

²⁰ Чорна Л. В. До питання розмежування ідеалу та утопії: класифікація утопій. *Глея*. 114. С. 250–254.

Країна Утопія постійно змінює свою адресу, тому що подорож у кращий світ – явище стійке та широко розповсюджене. З розвитком географічних знань та засобів комунікації утопії розміщують ідеальні держави в інших світах, інших вимірах простору та часу. Останні з утопій отримали назву «ухроній» або «утопій часу». «Ухронії» – малюють ідеальні суспільства у вимірах часу, притому, це не обов'язково історичний час. Це може бути Царство Боже, розміщене в кінці історії, 2000 рік чи будь-яка довільно вибрана дата, як, наприклад, «1984» Джорджа Орвелла. Відмінна особливість утопічного часу складається з того, що минуле чи майбутнє не пов'язане в ньому з сучасним, а тільки протистоїть йому.

З каталогів утопій, складених у хронологічному порядку, бачимо, як з кінця XVIII століття, а точніше з 1771 року, коли побачила світ книга Луї Себастьяна Мерсьє «Рік 2440», змінюється співвідношення між «утопією міста» та «утопією часу». Суттєво утопії залишаються без змін. Різниця полягає в тому, що утопічний вимисел представлений вже у вигляді передбачення. У Мерсьє з'являється все більша кількість послідовників, котрі вибирають «утопію часу» для написання багаточисельних описів майбутнього. Поява цього різновиду літературних текстів-утопій була наслідком завершення епохи великих географічних відкриттів. Земна куля була вже непогано вивчена, тому утопію треба було перенести з просторового виміру у часовий. Так утопія стає ухронією. Є ще одна відмінна риса ухроній кінця XVIII – початку XIX століть: вони пронизані ідеєю прогресу, думкою про те, що світ удосконалюється та людство у майбутньому обов'язково позбавиться від бід, що переслідують його. Такий оптимізм недивний, його джерела – у раціоналістичній філософії століття Просвітництва.

Якщо «утопія місця» піддає сумніву природність існуючого суспільного порядку, вказуючи на можливість появи десь більш досконалого суспільства, то «утопія часу» показує, що колись було чи коли-небудь буде інше суспільство, засноване на добрі та справедливості. Суттєвої різниці між утопіями «місця» та «часу» немає. Ухронія – це виявлення такого ж пристрасного заперечення існуючих відносин. Аналогічно островам у просторі в «утопії місця» є острови у часі в ухронії. До якого ж часу належить ухронія? Її співвідношення з історичним часом нагадує відношення «утопії місця» до точних географічних координат. І той, і інший вид утопії шукають не конкретності у часі та просторі, а досконалості. Для ухроній важлива альтернативність описуваного часу теперішньому. Утопісти поділяють час на дві протилежні частини: сучасне та утопічне (минуле або майбутнє в залежності від виду ухронії).

Є два види «утопії часу»: ретроспективні, звернені в минуле та перспективні, спрямовані у майбутнє. Між ними немає суттєвої різниці. В історії суспільної думки вони часто переходять одна в одну: тугу за втраченим раєм супроводжувала надія на його повернення в майбутньому. Як майбутнє у перспективних ухроніях, так і минуле в ретроспективних – це альтернатива теперішньому часу. В ретроспективних утопіях порочному сучасному протистоїть ідеальне минуле, в перспективних – досконале майбутнє. Чому одні й ті самі ідеали проєктуються то в минуле, то в майбутнє? Безсумнівно, велику роль тут відіграють зміни, які відбуваються в світоглядній свідомості.

Не викликає сумнівів те, що в певні історичні періоди людство виявляє велику схильність до ідеалізації минулого. І тоді сучасності, яка оцінюється в тому чи іншому відношенні негативно, протиставляється краще минуле. Мабуть, тому безустанно відтворюється людством міф про золотий вік. Ця мрія протягом історії приймала різноманітні форми. Однією з них була концепція природного стану людства. Теза про те, що люди, які живуть в природних умовах, щасливіше від своїх цивілізованих братів, бере походження з ідей античності. Але більш детально її було презентовано у Новий час, коли вона стала знаряддям критики феодального суспільства та основою доктрини природних прав людини. В історії суспільної думки можна зіткнутися з самим різним розумінням природного стану. Іноді воно ідеалізується в зв'язку з відсутністю в цей період власності, в іншому випадку ідеалізація минулого пов'язана з тим, що ще не відбулося становлення держави, декого приваблює простота відносин між людьми та майнова не диференційованість. Концепція природного стану була необхідна, щоб подумки вийти за межі існуючої дійсності. Мова йшла про стан, який більше не існує, ніколи не існував і, мабуть, не буде ніколи існувати, але про який необхідно мати вірне уявлення, щоб як слід судити про теперішній наш стан.

Природний стан – це демонстрація альтернативи існуючому соціальному устрою, в якому панують насильство та гноблення. Ця концепція примушувала зовсім по-новому подивитись на необхідність, природність і розумність існування суспільства.

Поряд зі зверненням до «золотого віку» мала місце ще одна ідеалізація минулого – схилення перед античністю. Її культ починається в епоху Відродження, коли античність висувається як альтернатива спадщині середньовіччя. В Античній добі виявляють суспільний ідеал, якого немає в європейському суспільстві й в епоху Просвітництва, й в епоху Французької революції. На рівні буденної свідомості з ідеалізацією минулого ми стикаємося, коли мова йде про краще життя

«в застійний час». Мабуть, ідеалізація минулого властива свідомості людини, внаслідок чого стало можливим існування ретроспективної утопії.

Другий різновид «утопій часу» – перспективні утопії, які вміщують суспільний ідеал не в минуле, а в майбутнє. Її витoki простежуються у світоглядній свідомості та пов'язані з такою рисою як інтенціональність, спрямованість на майбутнє. Осмислення майбутнього завжди хвилювало людство: чи було це очікуванням месії та апокаліптичні пророцтва давніх іудеїв, чи віра в пришестя тисячолітнього царства добра і справедливості. В європейській історії Модерну таке осмислення майбутнього було пов'язане з висуванням утопії прийдешнього суспільного устрою. «Утопія часу» формується в зв'язку з розвитком ідеї прогресу. Віра в те, що людство йде до досконалості, привела до того, що ідеали охоче відображували у вигляді напрямку, мети, кінцевого пункту історичного процесу. Перспективній утопії притаманна футурологічна функція. На перший погляд, в ній немає властивого всім утопіям розриву спадковості між дійсністю та ідеалом. Негативне сучасне поєднується в ній з позитивним майбутнім. Але картина прийдешнього завжди носить довільний характер, а майбутній суспільний ідеал різко протистоїть теперішньому, тобто, як і в усіх видах утопій, залишається альтернативність ідеалу та дійсності. Ілюстрацією до викладеного можуть бути міркування Жана-Антуана Кондорсе про майбутнє людства з «Ескізу історичної картини прогресу людського розума». «Наскільки ця картина людського роду, звільненого від усіх його ланцюгів, позбавленого від влади випадку, як і від панування ворогів його прогресу і крокуючого твердим і вірним шляхом істини добродетельності та щастя зображує утішне видовище філософу, пригніченому хибними поглядами, злочинами і несправедливостями, якими земля ще опоганена і жертвою яких він часто буває? Саме в спогляданні цієї картини він бачить нагороду за свої зусилля, спрямовані до торжества розуму, на захист свободи ... Це споглядання є для нього притулком, де пам'ять про своїх гонителів не може його переслідувати; де, існуючи думкою з людиною, поновленою у правах як в гідності його природи, він забуває сучасну йому людину, яку жадаба, страх або заздрість мучать і дратують; саме там він існує дійсно з подібними до себе, в деякому раю, який його розум зумів створити і який його любов до людства прикрасила чистими насолодами»²¹.

²¹ Кондорсе Ж.-А. Ескіз історичної картини прогресу людського розума. Лілея-НВ, 2019. С. 124–125.

Звичайно, не всякі міркування про прогресивний розвиток суспільства можна називати утопією. З останньою ми зустрічаємося тільки тоді, коли передбачене щасливе майбутнє виступає у вигляді антитези теперішньому, як це має місце у Ж.-А. Кондорсе. Впевненість в тім, що суспільство розвивається завдяки поступовому розвитку, недостатня, щоб назвати такі міркування утопією. В перспективній утопії завжди вказується кінцева статична мета досконалого суспільства. Так, Кондорсе, стверджуючи думку про безмежність прогресу, в той же час малює образ людства, яке досягло щастя.

Теорії прогресу виступають у вигляді перспективних утопій, коли вони малюють майбутній суспільний лад як готовий стан, до якого неминуче веде прогресивний розвиток. Ідеальне суспільство в «утопіях часу» перестає бути закритим, як це було у колишніх утопістів, які бажали відокремити вигадану країну від порочного навколишнього світу, щоб зберегти в ній порядок в недоторканому стані. Цю рису особливо підкреслював Герберт Веллс, коли писав, що сучасна утопія «повинна відкинути від себе все косне і вилитись не в стійкі непохитні форми, а в повну надію на подальший розвиток»²². Але, хоча утопії часу вже не відображують «закрите» суспільство, їм все ж необхідна віра в абсолютний суспільний ідеал в майбутньому. Чим досконаліші відображені суспільні відносини, тим важче погодитися з необхідністю їх зміни. Тому суспільство майбутнього, описане в утопіях, статично, а майбутні суспільні відносини, на відміну від теперішніх, уявляються утопістам незвичайно стійкими. Ось за якої причини дійсно динамічну утопію важко собі уявити, її не зміг скласти і Герберт Веллс, який постулював її створення.

Розквіт оптимістичних «утопій часу» – як ретроспективних, так і перспективних – припадає на XIX століття. Ухронії XX століття найчастіше малюють майбутнє в похмурих тонах, як збільшення існуючого в світі зла. Виявляється загальна для межі XX–XXI століття тенденція домінування негативної утопії, і тому «утопії часу» також мають негативний характер. Але уявна подорож в майбутнє продовжується та, мабуть, не закінчиться ніколи.

Таким чином, золотою епохою літературних текстів-утопій була епоха Модерну. Вона формує той особливий світоглядний клімат, в якому визрівають програми радикальної суспільної перебудови. Утопії відображали критичне ставлення до існуючих суспільних установлень в ім'я майбутнього соціального устрою, який не підлягав сумніву у зв'язку із своєю універсальністю. Безумовно, типологія утопії допомагає вивченню всієї різноманітності літературних зразків

²² Wells H. G. *A Modern Utopia*. *Lincoln* : University of Nebraska Press, 1967. 393 p.

утопічної думки. Однак ідеальні типи є лише знаряддям систематизації дійсності з метою її вивчення, але не самою дійсністю, яку неможливо замкнути в раціональні схеми. Утопія та її різновид антиутопія приваблювала не тільки письменників та літераторів, а й кіномитців.

ВИСНОВКИ

Отже, культурно-антропологічні трансформації, що їх пережила людина Модерну базувалися на докорінній зміні світоглядної парадигми. Сутнісним явищем цієї епохи стає наука, людина перетворюється в точку відліку для всього сущого і стає суб'єктом. Культурно-антропологічні трансформації Модерну визначені проблемою «світ – людина», де світ не обмежений лише природою, до нього належить й історія культури. Поступово виникає нова трактовка картини світу: людина Модерну розміщує перед собою наявне буття як те, що протистоїть їй. Новий світогляд Модерну ґрунтується на тому, що європейське людство вважає можливим зміну буття, хоча досі воно не ставило перед собою завдання його докорінного перетворення. Так, людина вперше протиставляє себе оточуючому світу. Епоха, в основі якої лежить таке протиставлення, справді виявилася новою. Культурно-антропологічні трансформації поступово формують нове філософське тлумачення людини, коли від неї оцінюється та інтерпретується все буття. Незвичне тлумачення людини і ставлення до буття формують новий світогляд. Людина, яка стала суб'єктом, підвищила себе до керівного становища стосовно буття. Вся різноманітність буття співвідноситься, вперше з людиною і сприймається через неї. Людина насмілюється формувати як особисту сутність, так і навколишній світ. Підкорення світу стає однією з трансформаційних рис, що сформувало нову модерну світоглядну парадигму. Для досягнення цієї мети європейська людина користується загальним розрахунком і плануванням, що характерне для такої форми суспільної свідомості як наука. Вона досліджує закони буття і розробляє методологію підкорення світу, а значить, і самостверджується в ньому. З'являється безліч соціальних проєктів освоєння майбутнього, які надані у літературних текстах-утопіях. Але виявилось, що неможливо спланувати й описати повністю соціальні проєкти та втілити їх на практиці.

Модерна спрямованість у майбутнє, що утілилася у багатьох літературних текстах-утопіях, на початку ХХІ століття знову переживає трансформацію: перехід від тексту до образу. Цей перехід поступово був підготовлений екранізацією літературних текстів-утопій кіномистецтвом, яке надало приклади майбутнього у образній формі та багато у чому підготувало перехід до візуальної культури.

Сьогодні, у XXI столітті, уявлення про майбутнє видозмінюється зі зміною світоглядної парадигми. Особливостями сучасної культури, як було підкреслено, є перехід від тексту до образу. Новий світогляд формується в умовах глобалізації та медіатизації культури, що характеризується домінуванням образів. Цифрова глобалізація призвела до безпрецедентного рівня взаємозв'язку та обміну інформацією, впливаючи на те, як формується образ майбутнього. У XXI столітті перед нами стоїть завдання досліджувати роль різних цифрових технологій і платформ у формуванні образів майбутнього, переходячи від тексту до образу та представляючи потенційні стратегії сприяння міжкультурному взаєморозумінню та діалогу в епоху медіатизації глобального світу та домінування цифрових технологій. В цьому зв'язку актуалізуються прогностичні можливості Digital humanities, виявлення на теоретичному рівні нових форм освоєння майбутнього.

АНОТАЦІЯ

Досліджено культурно-антропологічні трансформації та зміну світоглядної парадигми. Визначено, що особливостями сучасної культури є її глобалізація та медіатизація, яка характеризується зміщенням акценту з домінування тексту на домінування образу. Окреслено прогностичні можливості гуманітарного знання, виявлення на теоретичному рівні різних форм освоєння майбутнього. Доведено, що європейська культура вже переживала культурно-антропологічні зміни на кшталт сучасних трансформацій XXI століття. На базі компаративного та герменевтичного аналізу текстів проаналізовано цей процес на прикладі аналізу літературних текстів-утопій. Окреслені сутнісні цивілізаційні відмінності, основані на архетипах ментальності, особливостях історико-культурного розвитку, що призводять до трансформаційних процесів у культурі. Виявлено, що новий світогляд формується в умовах глобалізації та медіатизації культури, яка характеризується домінуванням образів. Зроблено висновок про те, що цифрова глобалізація призвела до безпрецедентного рівня взаємозв'язку та обміну інформацією, впливаючи на формування образу майбутнього. Окреслена низка завдань, які стоять перед культурною антропологією у XXI столітті: досліджувати роль цифрових технологій і платформ у формуванні образів майбутнього; аналізувати стратегії сприяння міжкультурному діалогу в епоху медіатизації глобального світу; актуалізувати прогностичні можливості Digital humanities у культурно-антропологічних трансформаціях медіатизації культури.

Література

1. Cabet, Étienne. Travels in Icaria. URL: [https://www.goodreads.com/book/show/1298209.Travels_in_Icaria_\(дата_звернення:_30.05.2023\)](https://www.goodreads.com/book/show/1298209.Travels_in_Icaria_(дата_звернення:_30.05.2023)).
2. Fromm E. Afterword to George Orwell's "1984". N. Y. 1962. P. 258–259.
3. Lem St. Fantastika i futurologia. Krakov, 1970. T. 2. S. 337.
4. Мор, Томас. Утопія. Кампанелла. *Томмазо. Місто сонця*. URL: <https://coollib.com/b/425869/read#t3> (дата звернення: 29.05.2023).
5. Мор, Томас. Утопія. *Томмазо Кампанелла Місто сонця*. URL: <https://coollib.com/b/425869/read#t3> (дата звернення: 30.05.2023).
6. Mumford, L. The Story of Utopias : New York, *Bony and Liveright Inc.* 1922. 315 p. URL: https://www.goodreads.com/book/show/773525.The_Story_of_Utopias (дата звернення: 29.05.2023).
7. Roszak, T. The Making of a Counter-Culture. New York, 1969. P. 204.
8. Szacki, Jerzy. Tradycja. Wydawnictwo. *Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego*. 2011. 248 s. URL: <https://lubimyczytac.pl/ksiazka/126339/tradycja> (дата звернення: 27.05.2023).
9. Szacki, Jerzy. Utopie społeczne. URL: <https://zpe.gov.pl> › utopie-spoeczne (дата звернення: 30.05.2023).
10. Utopias and Utopian Thought / ed. F. Manuel. London, 1973.
11. Wells, H. G. A Modern Utopia. Lincoln : University of Nebraska Press, 1967. 393 p.
12. Замятін, Є. Ми. *Мультимедійне видавництво Стрельбицького*. URL: <https://knigogo.com.ua/chitati-online/my/> (дата звернення: 28.05.2023).
13. Кондорсе, Ж.-А. Ескіз історичної картини прогресу людського розуму : Лілея-НВ, 2019. С. 124–125.
14. Маннгейм, Карл. Ідеологія та утопія / пер. з нім. Київ : Дух і літера, 2008. 370 с.
15. Мемфорд, Льюїс. Міф про машину. Техніка і розвиток людини. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія* : хрестоматія. Київ : Либідь, 1996. С. 58 – 86.
16. Розова Т. В., Чорна Л. В. Людина. Культура. Філософія (Проблема людини в європейській філософії). Книга I : підручник. Київ – Одеса : Освіта України. 2015. 328 с.
17. Русаков С. С. Інструменти цифрової культури: культурологічний погляд на інновації в освітній галузі. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова* : зб. наук. пр. 2015. Вип. 33(46). С. 130–136.

18. Філософський енциклопедичний словник. / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

19. Чорна Л. В. До питання розмежування ідеалу та утопії: класифікація утопій. *Гілея*. 114. С. 250–254.

20. Шинкарук В. І. Поняття культури. Філософські аспекти. Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Київ, 1996. С. 8–61.

Information about the authors:

Rozova Tamara Viktorivna,

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Philosophical Anthropology, Philosophy of
Culture and Cultural Studies

Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University
9, Pirogov Str., Kyiv, 02000, Ukraine

Chorna Lidiya Valeriivna,

Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

at the Department of Information Activity and Media Communications
Odessa Polytechnic National University
1, Shevchenko ave., Odessa, 65044, Ukraine